XITOY VA O‘ZBEK TILLARIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI

UDK: 811.581:811.512.133’373.7

Atamuratova Nigina Nodirjonovna - talaba

Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada xitoy va o‘zbek tillaridagi frazeologik birliklarning lingvistik xususiyatlari, semantik mazmuni va madaniy asoslari qiyosiy tahlil qilinadi. Har ikki tilda inson xarakteri, mehnat, do‘stlik, bilim va hayotiy tajribani ifodalovchi turg‘un birikmalar mavjud. Maqolada xitoy tilidagi chengyu (成语 chéngyǔ) birliklari hamda o‘zbek tilidagi maqol va iboralar misolida tillarning o‘xshash va farqli jihatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: xitoy tili, o‘zbek tili, frazeologiya, chengyu, ibora, maqol, madaniyat, qiyosiy tahlil.

Kirish. Til insonlarning o‘zaro muloqot qilish vositasi bo‘lish bilan birga, xalqning tarixi, dunyoqarashi, urf-odatlari va ma’naviy qadriyatlarini ham aks ettiradi. Har bir xalq uzoq tarixiy taraqqiyot davomida o‘z tajribasi va kuzatishlarini til orqali ifodalashning o‘ziga xos usullarini yaratgan. Ana shunday til birliklaridan biri frazeologizmlardir.

Frazeologik birliklar tarkibidagi so‘zlarning oddiy ma’nolaridan farqli ravishda, yaxlit ko‘chma ma’no ifodalashi bilan ajralib turadi. Masalan, o‘zbek tilidagi “ko‘z qorachig‘idek asramoq” iborasi biror kishini yoki narsani juda ehtiyot qilish ma’nosini anglatadi. Bu iboraning mazmunini faqat “ko‘z” va “qorachiq” so‘zlarining alohida ma’nolari orqali to‘liq tushunib bo‘lmaydi. Uning umumiy mazmuni ko‘chma ma’no bilan bog‘liq. Xitoy tilida ham shunga o‘xshash birliklar keng tarqalgan. Ayniqsa, chengyu deb ataluvchi to‘rt ieroglifli turg‘un birikmalar xitoy tilining muhim xususiyatlaridan biridir. Ularning ko‘pchiligi qadimgi rivoyatlar, tarixiy voqealar, mumtoz adabiyot va falsafiy qarashlar bilan bog‘liq.

Xitoy va o‘zbek tillaridagi frazeologik birliklarni qiyoslash orqali ikki xalqning tafakkuri, qadriyatlari va til vositalaridan foydalanish usullarini yaxshiroq tushunish mumkin. Bu masala xitoy filologiyasini o‘rganayotgan talabalar uchun ayniqsa muhim, chunki tilni bilish faqat grammatik qoidalarni o‘zlashtirish emas, balki uning madaniy mazmunini ham anglashni talab etadi.

Frazeologik birliklar tushunchasi va ularning xususiyatlari. Frazeologiya tilshunoslikning turg‘un so‘z birikmalarini o‘rganuvchi sohasi hisoblanadi. Frazeologik birliklar nutqda tayyor holda qo‘llanishi, nisbatan barqaror tarkibga ega bo‘lishi va ko‘pincha ko‘chma ma’no anglatishi bilan tavsiflanadi.

Frazeologik birliklarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Turg‘unlik. Birikma tarkibidagi so‘zlarni istalgan boshqa so‘zlar bilan almashtirish mumkin emas. Bunday o‘zgarish birikmaning ma’nosini buzishi mumkin.

Yaxlit ma’no. Birikmaning umumiy mazmuni uning tarkibiy qismlari ma’nolarining oddiy yig‘indisidan farq qiladi.

Tayyor holda qo‘llanish. So‘zlovchi frazeologik birlikni har safar yangidan yaratmaydi, balki til xotirasida mavjud shaklda ishlatadi. Obrazlilik. Ko‘plab iboralar tasviriylik va hissiy ta’sir kuchiga ega.

Madaniy bog‘liqlik. Ayrim frazeologizmlarning mazmunini tushunish uchun xalq tarixi, urf-odati yoki adabiyotidan xabardor bo‘lish zarur. Frazeologizmlar kundalik suhbatda, badiiy adabiyotda, ommaviy axborot vositalarida va rasmiy nutqda uchraydi. Ular fikrni qisqa, ta’sirchan va obrazli ifodalash imkonini beradi.

Xitoy tilidagi *chengyu* birliklari. Xitoy tilida 成语 (chéngyǔ) deb ataluvchi birliklar alohida ahamiyatga ega. Chengyular ko‘pincha to‘rt ieroglifdan tashkil topadi va mazmunan yaxlit bo‘ladi. Ularning ko‘pchiligi qadimgi Xitoy tarixi, rivoyatlari, falsafiy ta’limotlari va mumtoz adabiyotidan kelib chiqqan.

Bular, 画蛇添足 (huà shé tiān zú) - “ilonning rasmini chizib, unga oyoq qo‘shmoq”. Bu chengyu ortiqcha

1-rasm. Xitoy tilidagi frazeologik birliklar

harakat qilish natijasida yaxshi ishni buzib qo‘yish ma’nosini anglatadi.

守株待兔 (shǒu zhū dài tù) - “to‘nka yonida turib quyon kutmoq”. Bu ibora mehnat qilmasdan, faqat omadga umid bog‘lab yashashni tanqid qiladi.

亡羊补牢 (wáng yáng bǔ láo) - “qo‘y yo‘qolgach, qo‘rani tuzatmoq”. Mazkur birlik xato sodir bo‘lganidan keyin uning oldini olish choralarini ko‘rish hali ham foydali ekanini bildiradi.

掩耳盗铃 (yǎn ěr dào líng) - “qo‘ng‘iroqni o‘g‘irlash uchun quloqlarni berkitmoq”. Bu ibora insonning o‘zini o‘zi aldashi yoki haqiqatni ko‘rmaslikka urinishi ma’nosida ishlatiladi. Ushbu misollar chengyularning ko‘pincha muayyan voqea yoki obraz asosida shakllanishini ko‘rsatadi. Ularni so‘zma-so‘z tarjima qilish mazmunni to‘liq anglash uchun yetarli bo‘lmasligi mumkin. Masalan, 画蛇添足 iborasini shunchaki “ilon chizish va oyoq qo‘shish” deb tarjima qilish uning asl g‘oyasini ochib bermaydi. Uning ko‘chma ma’nosini ham tushuntirish lozim.

Chengyularning muhim jihatlaridan biri - ularning ixchamligidir. To‘rt ieroglif orqali murakkab hayotiy xulosa ifodalanishi mumkin. Bu xususiyat xitoy tilining yozma va og‘zaki nutqida obrazli, qisqa ifodalarni qo‘llash imkonini beradi.

O‘zbek tilidagi frazeologik birliklar. O‘zbek tilida frazeologik birliklar xalq og‘zaki ijodi, kundalik hayot, kasb-hunar, tabiat hodisalari va insonlar o‘rtasidagi munosabatlar asosida shakllangan. Ular xalqning hayotiy tajribasi va milliy dunyoqarashini aks ettiradi:

Ko‘z qorachig‘idek asramoq - biror narsani juda ehtiyot qilish.

Boshi osmonga yetmoq - nihoyatda xursand bo‘lmoq.

Yuragi orqasiga tortmoq - qattiq qo‘rqmoq yoki xavotirlanmoq.

Qo‘l qovushtirib o‘tirmoq - hech qanday ish qilmay, harakatsiz qolmoq.

Tilini tiymoq - ortiqcha yoki noo‘rin gapirishdan o‘zini saqlamoq.

Bu birliklarda inson tanasining a’zolari - ko‘z, bosh, yurak, qo‘l va til - obraz yaratish uchun xizmat qiladi. Biroq iboralarning mazmuni faqat jismoniy harakatni anglatmaydi, balki ruhiy holat yoki ijtimoiy xulq-atvorni ifodalaydi.

O‘zbek tilida maqollar ham muhim o‘rin tutadi. Maqollar odatda tugallangan fikrni bildiradi va hayotiy xulosani ifodalaydi. Masalan, “Mehnatning tagi - rohat” maqolida mehnatning oxir-oqibat yaxshi natija berishi ta’kidlanadi. “Yetti o‘lchab, bir kes” maqoli esa ishni bajarishdan oldin puxta o‘ylash kerakligini bildiradi.

Frazeologik ibora bilan maqol o‘zaro yaqin bo‘lsa-da, ularni aynan bir xil hodisa deb qarash to‘g‘ri emas. Iboralar ko‘pincha gapning bir bo‘lagi vazifasini bajaradi, maqollar esa mustaqil hukm yoki nasihatni ifodalashi mumkin.

Xitoy va o‘zbek frazeologizmlarining o‘xshash jihatlari. Xitoy va o‘zbek tillari kelib chiqishi, grammatik qurilishi va yozuv tizimi jihatidan farq qiladi. Shunga qaramay, ularning frazeologik birliklarida mazmuniy o‘xshashliklar ko‘p uchraydi. Birinchidan, har ikki tilda mehnatsevarlik va harakatning ahamiyati ta’kidlanadi. Xitoy tilidagi 守株待兔 (shǒu zhū dài tù) birliklari insonning faqat omadga tayanib qolishini tanqid qiladi. O‘zbek tilida ham “Harakatda barakat” kabi maqollar faol bo‘lishning muhimligini ko‘rsatadi. Bu misollar mazmun jihatidan yaqin bo‘lsa-da, ularning obrazlari bir xil emas.

Ikkinchidan, har ikki tilda ehtiyotkorlik va puxta fikrlash qadrlanadi. O‘zbek tilidagi “Yetti o‘lchab, bir kes” maqoli bilan xitoy tilidagi 三思而行(sān sī ér xíng) - “uch marta o‘ylab, keyin harakat qilmoq” iborasi o‘rtasida mazmuniy yaqinlik bor. Ikkala birlik ham qaror qabul qilishdan avval vaziyatni yaxshilab tahlil etishga undaydi.

Uchinchidan, ikki tilda ham insonning o‘z xatosini tan olishi va undan saboq olishi muhim deb qaraladi. Xitoy tilidagi 亡羊补牢(wáng yáng bǔ láo) iborasi xatodan keyin tuzatish choralarini ko‘rish mumkinligini ifodalasa, o‘zbek tilida ham xatoni anglash va undan xulosa chiqarish g‘oyasi ko‘plab maqollarda uchraydi.

To‘rtinchidan, inson xarakteri va axloqiy xususiyatlar frazeologizmlarda muhim o‘rin tutadi. Har ikki xalqning tilida maqtanchoqlik, dangasalik, sabrsizlik, mehribonlik va donolik kabi xususiyatlarni ifodalovchi obrazli birliklar mavjud.

Farqli jihatlar va milliy-madaniy xususiyatlar: Frazeologik birliklarning o‘xshashligi insoniyatning umumiy hayotiy tajribasi bilan izohlansa, ularning farqlari har bir xalqning tarixi va madaniyati bilan bog‘liq.

Xitoy tilidagi ko‘plab chengyular qadimgi tarixiy voqealar va mumtoz asarlarga tayanadi. Ularni tushunish uchun Xitoy tarixi, adabiyoti va falsafasiga oid bilimlar kerak bo‘lishi mumkin. Masalan, ayrim chengyularning kelib chiqishi qadimgi hukmdorlar, harbiy yurishlar yoki mashhur rivoyatlar bilan bog‘langan.

O‘zbek frazeologiyasida esa dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va kundalik turmush tajribasiga aloqador obrazlar ko‘p uchraydi. “Qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan” iborasi juda yuvosh insonni tavsiflaydi. “Ignaday narsani tuyaday qilmoq” esa kichik masalani haddan tashqari kattalashtirish ma’nosini bildiradi.

Bunday farqlarni o‘rganish boshqa xalq tilini faqat lug‘at orqali o‘zlashtirish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Til o‘rganuvchi iboraning qaysi vaziyatda qo‘llanishini, qanday hissiy rangga ega ekanini va madaniy jihatdan nimani anglatishini ham bilishi kerak.

Tarjima jarayonidagi muammolar. Frazeologik birliklarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish murakkab jarayondir. Asosiy qiyinchilik shundaki, so‘zma-so‘z tarjima ko‘pincha asl ma’noni yetkazmaydi.

Tarjimada uchta asosiy usuldan foydalanish mumkin:

1. Muqobil ibora orqali tarjima qilish. Agar maqsad tilda ma’nosi yaqin bo‘lgan ibora mavjud bo‘lsa, undan foydalanish mumkin. Masalan, 三思而行 (sān sī ér xíng) iborasini o‘zbek tilidagi “Yetti o‘lchab, bir kes” maqoli bilan mazmunan yaqinlashtirish mumkin. Biroq bu birliklar shaklan aynan bir xil emas.

2. Ma’noni izohlash. Agar mos ibora topilmasa, uning mazmuni oddiy jumla bilan tushuntiriladi. Masalan, 画蛇添足 (huà shé tiān zú) - “keraksiz qo‘shimcha kiritib, ishni buzmoq” tarzida izohlanishi mumkin.

3. So‘zma-so‘z tarjima va izohni birga berish. Madaniy ahamiyatga ega chengyularni o‘rgatishda avval so‘zma-so‘z tarjima, keyin esa ko‘chma ma’no va kelib chiqish haqidagi ma’lumot berish foydali. Tarjimon matnning maqsadi va

o‘quvchining bilim darajasini hisobga olishi lozim. Ilmiy maqolada iboraning asl shakli, pinyini va izohi berilishi maqsadga muvofiq. Badiiy matnda esa tabiiylik va uslubiy ta’sirni saqlash ustuvor bo‘lishi mumkin.

Xulosa. Xitoy va o‘zbek tillaridagi frazeologik birliklar har ikki xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va dunyoqarashini ifodalaydi. Ularning ayrimlari mazmunan yaqin bo‘lsa-da, obrazlar va kelib chiqish manbalari jihatidan farq qiladi. Xitoy tilidagi chengyular ko‘pincha qadimgi tarix, adabiyot va falsafaga tayanadi, o‘zbek tilidagi frazeologizmlarda esa kundalik turmush va xalq og‘zaki ijodining ta’siri seziladi.

Frazeologik birliklarni qiyosiy o‘rganish til o‘rganuvchining lug‘at boyligini oshiradi, tarjima ko‘nikmalarini rivojlantiradi va madaniyatlararo muloqotga tayyorlaydi. Xitoy filologiyasi talabalari chengyularni o‘rganishda ularning ieroglif tarkibi, pinyini, so‘zma-so‘z tarjimasi, ko‘chma ma’nosi va qo‘llanish vaziyatini birgalikda tahlil qilishlari zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Nurullaeva, K. A Comparative Study of Kinship-Term-Based Phraseological Units in Chinese and Uzbek Languages. - Academic Research in Modern Science, 2025. – B. 114–117.

2. Usmanova, Sh., Shamsieva, Sh., Ismatullayeva, N. Scientific Research on Sino-Uzbek Contrastive Linguistics Carried Out in Recent Years. - Journal of Namibian Studies, 2023. - Vol. 33, Special Issue 3. – P. 5208–5227.

3. Ли Ямеи, Очилов О. Ўзбекча-хитойча мақол, матал, иборалар луғати. - Тошкент, 2010. - 255 б. Nashr ma’lumotlarini kutubxona katalogi orqali tekshirish tavsiya etiladi.

4. Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. - Toshkent: O‘qituvchi, 1978.

5. Kuninning A. V. Курс фразеологии современного английского языка. - Москва: Высшая школа, 1986. (Frazeologiya nazariyasi va tahlil metodlari uchun.)

6. Телия, В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.

7. Маслова, В. А. Лингвокультурология. - Москва: Академия, 2001.

8. Matkarimova, N. M. Modern Approach in the Comparative Analysis of the Lexicon of the Chinese and Uzbek Languages. - Biruni Journal, 2023.